

УДК 159.964:159.98

М. М. Кононова, Д. Ю. Степаниця
meerschaum@mail.ru,
dashechchkastepanchyk@mail.ru

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСТІВ У ПІДЛІТКІВ ІЗ ЗАЙКАННЯМ У ФОРМАТІ АКТИВНОГО СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

Відомості про авторів: Кононова Марина, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної і корекційної педагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Україна, м. Полтава. Email: meerschaum@mail.ru.

Степаниця Дарія, бакалавр спеціальності 6.010105 – «Корекційна освіта» Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Україна, м. Полтава. Email: dashechkastepanchyk@mail.ru.

Contact: Kononova Marina, candidate of psychological sciences, associate professor of social and correctional pedagogy Poltava National Pedagogical University named after V.G Korolenko. Ukraine, m. Poltava. Email: meerschaum@mail.ru.

Stepanytsya Darius, bachelor specialty 6.010105 - "Correctional Education" Poltava National Pedagogical University named after VG Korolenko. Ukraine, m. Poltava. Email: dashechkastepanchyk@mail.ru.

Кононова М.М., Степаниця Д.Ю. Об'єктивація психологічних захистів у підлітків із зайканням у форматі активного соціально-психологічного пізнання. У статті розглянуто структурно-функціональні і змістовні аспекти системи психологічних захистів підлітків із невротичною формою зайкання. З'ясовано, що в основі труднощів у спілкуванні підлітків із зайканням знаходиться використання психологічних захистів, які під впливом повторювання фруструючих ситуацій організуються в захисно-адаптивні комплекси. Спираючись на результати досліджень, стверджується, що глибинні детермінанти захистів суб'єкта мають вираження в поведінкових реакціях, що пов'язані з особистісною проблемою. Підкреслюється, що у тому випадку, коли збільшене психічне збудження через обставини не може бути відреаговано, починають працювати захисні механізми психіки, переводячи енергію травматичного збудження в тілесні симптоми, і розрядка відбувається в соматичній сфері. Проаналізовано особливості проявів таких захисних механізмів, як регресія, заміщення, інтелектуалізація, проєкція, витіснення, заперечення, компенсація у зайкуватих підлітків. Вивчаються можливості пізнання психологічних

захистів в різних теоріях. Розглядаються методи дослідження захисної активності суб'єкта, які умовно можна поділити на тестові та проєктивні. Робиться акцент на діагностико-корекційних можливостях методу активного соціально-психологічного пізнання, розробленого в контексті психодинамічної теорії. Підкреслюється, що пізнання психологічних захистів у форматі АСПП передбачає урахування структурних та енергетичних особливостей свідомого і несвідомого у їх взаємозв'язках, що надає переваги процесуальній діагностиці, яка передбачає постійне єднання діагностики з психокорекцією.

Ключові слова: невротична форма заїкання, підлітковий вік, психодинамічна теорія, психологічні захисти, метод активного соціально-психологічного пізнання, процесуальна діагностика.

Кононова М.Н., Степаница Д.Ю. Объективация психологических защит у подростков с заиканием в формате активного социально-психологического познания. В статье рассмотрены структурно-функциональные и содержательные аспекты системы психологической защиты подростков с невротической формой заикания. Выяснено, что в основе трудностей в общении подростков с заиканием находится использование психологических защит, которые под воздействием повторения фрустрирующих ситуаций организуются в защитно-адаптивные комплексы. Опираясь на результаты исследований, утверждается, что глубинные детерминанты защиты субъекта имеют выражение в поведенческих реакциях, связанных с личностным проблемой. Подчеркивается, что в том случае, когда увеличенное психическое возбуждение в силу обстоятельств не может быть отреагировано, начинают работать защитные механизмы психики, переводя энергию травматического возбуждения в телесные симптомы, и разрядка происходит в соматической сфере. Проанализированы особенности проявлений таких защитных механизмов, как регрессия, замещение, интеллектуализация, проекция, вытеснение отрицание, компенсация у заикающихся подростков. Изучаются возможности познания психологических защит в разных теориях. Рассматриваются методы исследования защитной активности субъекта, которые условно можно разделить на тестовые и проєктивные. Делается акцент на диагностико-корекционных возможностях метода активного социально-психологического познания, разработанного в контексте психодинамической теории. Подчеркивается, что познание психологических защит в формате АСПП предусматривает учет структурных и энергетических особенностей сознательного и бессознательного в их взаимосвязи, что дает преимущество процессуальной диагностике, которая предусматривает постоянное единение диагностики с психокоррекцией.

Ключевые слова: невротическая форма заикания, подростковый возраст, психодинамическая теория, психологические защиты, метод активного социально-психологического познания, процессуальная диагностика.

Kononova M., Stepanytsia D. Objectification psychological defenses in teenagers with stuttering in the form of active social psychological knowledge.

In the article it is considered structurally functional and rich in content aspects of the system of psychological defence of teenagers with the nevrotichnoy form of stammer. It is found out, that in basis of difficulties in socializing of teenagers with a stammer there is the use of psychological zakhistiv, which under act of reiteration of frustruyuchikh situations get organized in protective-adaptive complexes. Based on the research, argues that the underlying determinants of protection entity are expressed in behavioral reactions related to personal problems. It is emphasized that in the case where increased mental stimulation through circumstances not be vidreahovano begin work Defence Mechanisms, translating the energy of excitation in the traumatic physical symptoms and discharging occurs in somatic sphere. The features of displays of such nocifensors are analysed, as regression, substitution, intelektualizaciya, projection, expulsing, denial, indemnification, for zaikuvatikh teenagers. Possibilities of cognition of psychological zakhistiv are studied in different theories. Methods of test for protective activity of the subject, which can be divided into test and projective. An accent is done on diagnostiko-korekciynikh possibilities of method of active socialpsychological cognition, developed in the context of psikhodinamichnoy theory. It is emphasized that knowledge of psychological defenses format ASPP involves consideration structural features and energy conscious and unconscious in their relationship that provides benefits procedural diagnostics that provides continuous diagnostics unity of correction.

Key words: neurotic form of stammer, teens, psychodynamic theory, protect psychological, method of active socialpsychological cognition, judicial diagnostics.

Постановка проблеми. Незважаючи на велику кількість досліджень психологічної складової заїкання (мовленнєвої тривоги, самооцінки та інших особистісних характеристик), поза увагою залишається роль та особливості захисної системи. Викривлення ж суб'єктом інформації під час взаємодії з об'єктивним світом, що зумовлюється психологічними захистами, призводить до дестабілізації його психіки, знижуючи тим самим його психологічну захищеність.

Тож проблема пізнання глибинно-психологічних аспектів психіки, пов'язаних із закономірностями функціонування несвідомої сфери, що детермінують поведінку підлітка із невротичною формою заїкання, набуває особливого значення.

Метою статті є аналіз особливостей об'єктування захисної системи психіки суб'єкта із заїканням.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідженню проблеми психологічних захистів присвячені роботи зарубіжних і вітчизняних вчених: Ф. Бассіна, О. Ф. Василюка, Р. Грановської, Л. Гребеннікова, Ю. Захарова, М. Кляйн, І. Нікольської, Р. Плутчика, А. Реана, В. Ташликова, С. Леклера, К. Роджерса, Г. Саллівана, К. Хорні, А. Фрейд, З. Фрейда, Т. С. Яценко та ін.

Поняття «захист» було введено З. Фрейдом як засіб витіснення неприйнятних для свідомості уявлень у несвідоме, що сприяє вирішенню внутрішнього конфлікту і досягнення стану емоційної рівноваги. Вчений стверджував, що основною функцією захистів є зниження емоційної напруги, яка обумовлюється тривогою через намагання реалізації несвідомих потягів «Ід», і як протидія їм, наявність у свідомості соціальних норм та заборон «Над-Я» [5, с. 58].

А. Адлер, К. Хорні, Е. Фромм стверджують, що психологічні захисти спрацьовують при виникненні в індивіда відчуття власної меншовартості, що й породжує його дезорієнтацію [1].

На думку К. Хорні, людина створює навколо власного «Я» захисну структуру, яка покликана приховати від неї самої та її оточення внутрішній конфлікт. Причини виникнення подібних конфліктів, а також основу всієї мотиваційної сфери людини дослідниця вбачала у базовій тривожності, породженій відчуттям безпорадності перед ворожим світом. Відповідно до такої позиції захисти формуються насамперед під тиском соціальних умов.

Пріоритет у постановці проблеми психологічного захисту у вітчизняній науці належить Ф. В. Бассіну. Заслуга цього вченого в тому, що він поставився до явища захисту не як до наукового артефакту психоаналізу, а як до реального психічного феномену, що має право і операціональні можливості наукового дослідження. Для Ф. В. Бассіна і деяких інших психологів і медиків психологічний захист являє собою нормальний механізм, спрямований на запобігання розладам поведінки і фізіологічних процесів не тільки при конфліктах свідомості та несвідомого, а й при зіткненні цілком усвідомлюваних, але афективно насичених установок.

Сучасний дослідник Ф. Василюк розглядає захисти як ригідні автоматичні форми самообману, які, тимчасово знімаючи емоційне напруження, загалом спричиняють об'єктивну дезінтеграцію поведінки. Дослідник розмежовує цілі захисних механізмів, які спрямовані на звільнення людини від неузгодженості й амбівалентності почуттів, на

оберігання її від усвідомлення небажаних змістів і на усунення негативних психічних станів тривоги, страху, сорому тощо, і ту дорогу ціну, яку платить людина за використання захисних механізмів, які являють собою ригідні, автоматичні, вимушені мимовільні і неусвідомлювані процеси відображення і регуляції [3, с.39].

Захисні механізми психіки розвиваються, починаючи з раннього дитинства і впродовж усього життя. На ранніх етапах розвитку дитини психологічні захисти, як зазначає Г. Блум, виконують адаптивну функцію. Захисні механізми дітей, на відміну від дорослих, є спонтанними і неорганізованими. З віком окремі механізми конкретної особистості під впливом повторювання фруструючих ситуацій організовуються в захисно-адаптивні комплекси.

Ми погоджуємося із твердженнями вищезазначених вчених про неусвідомлений прояв захисної системи, що має глибинно-психологічне походження. При цьому поза увагою вчених залишається проблема захисних тенденцій психіки в ракурсі цілісного феномену психіки у взаємозв'язку свідомої і несвідомої сфер.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наукові пошуки сучасних вітчизняних дослідників у межах психодинамічного підходу (С. М. Аврамченко, Т. В. Горобець, І. В. Євтушенко, О. Г. Максименко, О. Г. Стасько, Н. В. Шавровська, Т. С. Яценко та ін.) доводять необхідність пізнання несвідомої сфери психіки в єдності зі свідомими аспектами, що сприяє пізнанню системності психологічних захистів). Позичені, окреслені у психодинамічній теорії, розроблені Т.С. Яценко, допомагають зрозуміти, що захисна система підпорядкована єдиному генеральному механізму – «від слабкості до сили» (незалежно від різновидів самих захистів), що обумовлює характер інтегративних функцій захистів на засадах ілюзорності, відступу від реальності в унісон з інтересами ідеалізованого «Я» та забезпечує позитивне відчуття у суб'єкта [6, с.142].

Вивченню механізмів психологічного захисту в осіб із заїканням присвячені окремі публікації В. Калягіна, Н. Карпової, Ю. Некрасової, О. Михайлової, І. Омельченко, І. Поварової, Н. Терентьєвої.

Велика кількість людей із заїканням у своїй проблемі бачать тільки верхівку айсберга, абсолютно ігноруючи підводну, підсвідому частину. Більшість людей із заїканням зазначають, що у них проблема тільки з заїканням, а психологічно вони прекрасно себе відчують. При цьому об'єктивно можна спостерігати симптоми сильної тривоги: напруженість, нерівність дихання, прискореність пульсу, зажатість тіла.

Більшість осіб із невротичною формою заїкання не мають проблем з мовою наодинці. Це свідчить про те, що заїкання являється невротичним захисним механізмом у процесі психологічного контакту. І кожен подібний захисний механізм має свій власний невротичний захист, який спрямований проти вирішення проблеми.

Результати досліджень дозволяють стверджувати, що глибинні детермінанти захистів суб'єкта мають вираження в поведінкових реакціях, що пов'язані з особистісною проблемою.

Звідси можна зробити припущення, що вплив на емоційний стан підлітків із невротичною формою заїкання ускладнюється, адже доводиться, в першу чергу, долати психологічні захисти, порушення поведінки, а вже потім безпосередньо впливати на емоційний стан. Судомні запинки в мовленні таких осіб обумовлюють сильні негативні емоційні реакції, підсилюючи мовленнєві порушення. Тут варто говорити про більш широкий психологічний напрямок вивчення осіб із заїканням. В контексті нашого дослідження, про особливості захисної системи підлітків із невротичною формою заїкання.

Захисну функцію збереження свідомості від психотравмуючої інформації, що пов'язана з пережитими неприємними життєвими подіями та від бажань, які розходяться з моральними цінностями, виконує психологічний захисний механізм – витіснення. У підлітків із заїканням витіснення може проявлятися у вигляді імпульсивності, дратівливості, вимогливості до оточення, реакціях протесту у відповідь на критику.

Компенсація у підлітків із заїканням проявляється в тому, що замість розвитку відсутньої якості вони починають інтенсивно розвивати ті риси, які у них й так добре розвинені, компенсуючи тим самим свій недолік, а невдачі в одній галузі компенсують успіхами в іншій. При використанні компенсації підліток фантазує, приписуючи собі якості, цінності, гідності, привабливі поведінкові характеристики іншої особистості. Крім фантазування може включатися і механізм гіперкомпенсації своїх недоліків шляхом інтенсивної діяльності на поведінковому рівні, що проявляється у демонстрації почуттів, думок, протилежних тим, які дійсно існують у людини.

Заперечення, як захисний механізм проявляється у прагненні уникнути нової інформації, що не співпадає з позитивними уявленнями про себе, в ігноруванні потенційно тривожної інформації, ухилянні від неї [4, с. 302]. У підлітків із заїканням це характеризується тим, що увага блокується на стадії сприйняття інформації, що суперечить установкам, а сама інформація не приймається.

Для пояснення захисного механізму інтелектуалізації у дітей із заїканням можна представити такі характерні риси: зосередженість на конкретних об'єктах, реальних речах на протигагу об'єктам фантазій; підвищена увага до процесу міркування, роздумів; практична відсутність зв'язку міркувань і реальної поведінки. Деякі форми пов'язані з відчуженням заїкуватих підлітків у групі однолітків, що негативно впливає на формування їхньої особистості.

В основі проявів проекції у підлітків із заїканням проявляється механізм відчуження власного «Я» (дисиміляції), що дозволяє «бачити»

і сприймати свої небажані особисті якості в інших людях, але не зауважувати їх у собі, приписуючи лише іншим [4, с. 302]. Підлітки із заїканням, не усвідомлюючи власні риси характеру, несвідомо проєктують їх на інших людей, звинувачуючи їх у своїх невдачах.

У підлітків із заїканням регресія проявляється в сумнівах, що не вдасться реалізувати власні очікування або очікування близьких людей, що провокує виникнення напруження, яке перетворюється в мрії про незвичайні успіхи, яких насправді досягти неможливо [4, с. 303].

Механізм захисту заміщення пов'язаний з переадресацією реакції з «недоступного» об'єкта на «доступний» чи заміни неприйнятної дії на прийнятну. Найбільше задоволення від дії, що заміщує бажане у підлітків та юнаків виникає тоді, коли їх мотиви розміщені на сусідніх рівнях мотиваційної системи особистості. У дітей із заїканням заміщення дає можливість впоратися з гнівом, який не може бути виражений безпосередньо.

Психологічні захисти включають і неусвідомлені способи внутрішнього опрацювання інформації в стресовій ситуації – це захисні переживання: агресія проти інших, аутоагресія, проєкція своїх почуттів на інших людей, намагання уникнути психотравмуючих ситуацій, думки самознищувального характеру, бажання знайти підтримку і розділити свої переживання, знявши з себе відповідальність.

Аналізуючи методи пізнання психологічних захистів у теорії та практиці психоаналітиків і представників гуманістичної психології та гештальтпсихології, можна виділити наступні: аналіз переносу, сновидінь, опорів, вільних асоціацій та інтерпретація у процесі психоаналітичної взаємодії (З. Фрейд); аналіз актуальних переживань, мрій, сновидінь, малюнків, гри, переносу (А. Фрейд); аналіз ранніх спогадів індивіда (А. Адлер); аналіз «Я»: реального (або можливого), ідеального (або неможливого) та актуального (К. Хорні); аналіз неконгруентності між Я-концепцією індивіда та його досвідом (К. Роджерс); техніки усвідомлення, виявлення фантазій, метод моделювання драми (Ф. Перлз) та ін. [1; 6].

На основі вищезгаданих теорій у психологічній практиці були розроблені різноманітні методи дослідження захисної активності суб'єкта, які умовно можна поділити на тестові та проєктивні. Наприклад, несвідомі психологічні захисти вивчаються за допомогою опитувальника Плутчика-Келлермана-Конте. Необхідно зазначити, що одержувані за тестового підходу психодіагностичні результати сприяють об'єктивізації лише дискретних психологічних характеристик суб'єкта, що не дають уявлення про глибинно-психологічні передумови тих чи інших особистісних характеристик, оскільки тестові інтерпретації відсторонені від індивідуальної неповторності суб'єкта.

Проєктивні методики, на відміну від тестових «недостатньо стандартизовані» і ґрунтуються на тому, що недостатньо

структурований стимульний матеріал породжує процеси фантазування та уяви, в яких розкриваються несвідомі аспекти психіки суб'єкта.

Проте, у застосуванні проєктивних методик також помітна певна заданість, оскільки наявна розшифровка, яка наближає інтерпретацію до тестової. Суттєвим у дослідженні психологічних захистів є те, що проєктивні методики не дають уявлення про системні характеристики психіки у єдності свідомих і несвідомих аспектів. Дослідження системності психологічних захистів є важливим для практичної психології у контексті цілісного їх вивчення, а не «ранжування окремих приватних захисних установок».

Психодинамічна теорія ставить акцент на необхідності пошуку адекватних методів вивчення психологічних захистів, ґрунтуючись на глибинно-психологічних передумовах їх формування. В об'єктивуванні цих питань може допомогти лише процесуальна психодіагностика, яка істотно відрізняється від академічної діагностики не лише методичною своєрідністю, а й специфікою проведення. Процесуальна діагностика передбачає постійне єднання діагностики з психокорекцією, хоч взаємозв'язок між цими процесами відрізняється в різні періоди групового розвитку, що не здійснюється при традиційному підході до пізнання.

Уведення спеціальних принципів організації групової взаємодії регулює поведінку учасників діагностико-корекційного процесу на емотивно-чуттєвому, безоцінному рівні поза просоціальними орієнтирами. Чим більш інваріантно діє людина в процесі групової взаємодії, тим більшою мірою є можливість пізнати глибинні детермінанти захистів. Індикатором захисної поведінки виступає розбіжність намірів суб'єкта та його вчинків, яка характеризує наявність особистісної проблеми. Увага респондента переводиться на емоційне самовідчуття у ситуації «тут і тепер», спонтанність та невимушеність поведінки активізує механізми заміщення, перенесення, ідентифікації, компенсації, які причетні до формування базально-глибинних цінностей. За таких передумов в АСПП нівелюються ситуативні захисти та відкриваються перспективи пізнання базальних захистів.

Для більшої прозорості факту програмованості внутрішнього світу попереднім досвідом передбачено використання респондентом у процесі самопрезентації символічно-предметних, метафорично-архетипних засобів (малюнків, просторових моделей, каменів тощо). Особливу значущість має розроблена академіком Т. С. Яценко методика психоаналізу комплексу тематичних (авторських) малюнків, що сприяє різнобічній візуалізації рефлексії, яка стимулюється численністю тем [6, с.48].

У результаті такої роботи підліток може переконатись, що психологічні захисти лише ілюзорно «працюють» на самозбереження: викривлюючи соціально-перцептивну реальність, вони закривають

можливість сприйняття нового досвіду, особливо того, що не відповідає вимогам ідеалізованого «Я».

Висновки та перспективи дослідження. Захисні механізми дітей, на відміну від дорослих, є спонтанними і неорганізованими. Враховуючи, що у підлітків із заїканням присутні стійкі порушення у застосуванні засобів спілкування та вторинні зміни на рівні особистості, що проявляються у вигляді соціально-комунікативних труднощів у процесі сприймання і взаємодії з іншими людьми (Ю. Некрасова, Н. Карпова, В. Селіверстов, В. Шкловський), очевидним є те, що в основі цих труднощів у них знаходиться використання психологічних захистів, які з віком, під впливом повторювання фруструючих ситуацій організовуються в захисно-адаптивні комплекси.

Пізнання психологічних захистів у форматі АСПП, відповідно до концептуальних засад психодинамічного підходу, передбачає урахування структурних, енергетичних, процесуально-функційних особливостей свідомого і несвідомого у їх взаємозв'язках та узгодженості з принципами системного пізнання цілісної психіки, що надає переваги процесуальній діагностиці.

Список використаних джерел

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер; [пер. с нем.]. – СПб. Питер, 2003. – 256 с. **2. Белякова Л. И.** Заикание. Учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности «Логопедия» / Л. И. Белякова, Е. А. Дьякова. – М.: В. Секачев, 1998. – с. 32. **3. Василюк Ф.Е.** Психология переживания (анализ предопределения критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – 200с. **4. Омельченко І.М.** Передумови дослідження механізмів психологічного захисту в підлітків і юнаків із заїканням. / І.М. Омельченко, Л.В. Лисенко. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»: зб. наук. пр. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – № 16. – С. 301 – 304. **5. Фрейд А.** Психология Я и защитные механизмы / А. Фрейд; [пер. с англ.]. – М.: Педагогика, 1983. – 144 с. **6. Яценко Т. С.** Методологія професійної підготовки практичного психолога / Т. С. Яценко, О. В. Глузман, О. М. Усатенко. – Ялта: Республіканський вищий навчальний заклад «КГУ», 2014. – 148 с.

References

1. Adler A. Praktyka y teoryya undyvudual'noy psykholyyu / A. Adler; [per. s nem.]. – SPb. Pyter, 2003. – 256 s. **2. Belyakova L.Y.** Zaykanye. Uchebnoe posobyе dlya studentov pedagogycheskykh ynstytutov po spetsyal'nosty «Logopedyya». / L.Y. Belyakova, E.A. D'yakova. – M.: V. Sekachev, 1998. – s. 32. **3. Vasylyuk F.E.** Psykhologyya perezhyvaniya

(analiz predopredelenyya krytycheskykh situatsyy). – M.: Yzdatel'stvo Moskovskogo unyversyteta, 1984. – 200 s. **4. Omel'chenko I.M.** Peredumovy doslidzhennya mekhanizmiv psikhologichnogo zakhystu v pidlitkiv i yunakiv iz zayikanniam. / I.M. Omel'chenko, L.V. Lysenko. // Naukovyy chasopys NPU imeni M.P. Dragomanova. Seriya 19. «Korektsiyna pedagogika ta spetsial'na psikhologiya» : zb. nauk. pr. – K.: NPU imeni M.P. Dragomanova, 2010. – № 16. – S. 301 – 304. **5. Freyd A.** Psykhologyya Ya y zaschytnye mekhanyzmy / A. Freyd; [per. S angl.]. – M. : Pedagogyka, 1983. – 144 s. **6.Yatsenko T. S.** Metodologiya profesiynoyi pidgotovky praktychnogo psikhologa / T. S. Yatsenko, O. V. Gluzman, O. M. Usatenko. – Yalta : Respublikans'kyy vyschyu navchal'nyy zaklad «KGU», 2014. – 148 s.

Авторський внесок співавторів: Кононова М.–50%, Степаниця Д.– 50%.

Received 12.02.2016

Reviewed 15.03.2016

Accepted 26.03.2016